

بررسی فرایندهای فعلی سور مقولات از دیدگاه فرانقش اندیشگانی دستور هلیدی

نرگس معصومی مفرد*

مسعود اکبری زاده**، مهدی محمدی نیا***، احمد مجوزی****

چکیده

پژوهشگران بسیاری درخصوص قرآن کریم به بررسی و مطالعه پرداخته‌اند، لیکن براساس نظریه نقش‌گرایی نظام‌مند هلیدی الگوهای تجربه براساس فرایندها و در چهارچوب فرانقش اندیشگانی در زبان نمود پیدا می‌کنند. این فرانقش نگرش گوینده را به جهان هستی رقم می‌زند و به بررسی محتوای گزاره‌ای هر بند می‌پردازند.

این پژوهش قصد دارد تا جزئیات ارائه‌شده در پنج سوره از قرآن را که با کلمه «قل» آغاز می‌شوند (جن، کافرون، اخلاص، فلق، و ناس) و سور مقولات نامیده می‌شوند با تکیه بر دیدگاه فرانقش اندیشگانی، دستور نقش‌گرایی نظام‌مند هلیدی بررسی کند تا دریافت کامل‌تر و بهتری از کلام الهی به دست آید و گامی به سوی کمال برداشته شود.

بعد از استخراج و یافتن معانی و طبقه‌بندی تعداد ۸۹ فعل این در این سوره‌ها نتایج حاصل از روش آماری نشان داد که هر شش نوع فرایند فعلی در این سوره‌ها کاربرد دارد، اما در سوره جن بیش‌ترین فرایند مربوط به فرایند ذهنی است که هماهنگ بر موضوع و فضای حاکم بر آن است و فرایندهای مادی و کلامی در رتبه‌های بعد قرار دارند، درحالی‌که در چهار سوره دیگر فرایند مادی بیش‌ترین درصد فراوانی را دارد و علت آن را می‌توان قابل فهم کردن متن برای بشر دانست. رتبه‌های بعدی فرایندها مربوط به فرایند کلامی است که با طبقه‌بندی این سوره‌ها و آغاز آن‌ها با کلمه «قل» هم‌خوانی دارد.

* دانشجوی دکتری گروه زبان، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران، n.maasoomi@yahoo.com
** استادیار زبان و ادبیات عرب، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران (نویسنده مسئول)، m.akbarizadeh@iauzah.ac.ir

*** استادیار زبان‌شناسی همگانی، دانشگاه ولایت، ایرانشهر، ایران، mohammadinia@velayat.ac.ir
**** استادیار زبان انگلیسی، گروه زبان واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران، a.mojavezi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۰۵

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، دستور نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی، فرانتش اندیشگانی، فرایندهای فعلی، مقولات.

۱. مقدمه

آیات کلام خدا خطاب به بشر و برای نیل او به سوی کمال حقیقی نازل شده است. لذا، فهم و درک صحیح متن و حیانی انسان را در مسیر آگاهی صحیح و هدایت واقعی قرار می‌دهد. مایکل هلیدی^۱ (Michael Halliday)، از بزرگ‌ترین نظریه‌پردازان مکتب زبان‌شناسی نقش‌گرا^۲ (functional linguistics)، با تأکید بر این‌که مرز مشخصی میان دستور و معنی وجود ندارد، تأکید خود را در تحلیل گفتمان برپایه معنی‌شناسی قرار می‌دهد و برای زبان نقش و کارکرد اجتماعی قائل می‌شود (مشکوه‌الدینی ۱۳۸۸: ۱۲۴). فرانتش اندیشگانی هلیدی به همه عناصر دخیل در معنا توجه می‌کند و از این طریق و با بررسی‌های زبان‌شناختی قرآن شناخت بهتری از آن به دست می‌آید.

مطالعات زبان‌شناختی در مورد برخی از سوره‌های قرآن انجام شده است؛ برای مثال، احمدزاده (۱۳۸۷) به مطالعه زبان‌شناختی سوره عصر پرداخته و نکات جدیدی درباره معنی‌شناسی این سوره ارائه کرده است و انواع مختلف انسجام به‌کاررفته در این سوره نشان داده است. هم‌چنین، غضنفری (۱۳۸۸) از دیدگاه ادبی، گفتمانی، مطالعات ترجمه و زبان‌شناسی نقش‌گرای هلیدی را به‌اختصار بررسی کرده، سپس به تکرار در متون مقدس و به‌ویژه در قرآن پرداخته و اهداف بلاغی، معنایی، و زیبایی‌شناختی این‌گونه عناصر را در این متون مورد بحث قرار داده است. باتمانی (۱۳۸۹) آیات سوره یاسین را از منظر اصول و مبانی نظریه سیستمی نقشی هلیدی مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. هدف اصلی تحقیق آزمودن نظریه مذکور و بررسی قابلیت اعمال آن در حیطه داده‌های قرآنی بوده است. بررسی این سوره براساس نظریه هلیدی به این انجامید که براساس فرانتش بازنمودی بیش‌ترین فرایندها از نوع کلامی است و سایر فرایندها نیز به ترتیب فراوانی از نوع مادی، رفتاری، ذهنی، رابطه‌ای‌اند. در این تحلیل، نمونه‌ای از فرایند وجودی مشاهده نشده است. پس‌از آن، روح‌الله ملکیان (۱۳۹۲) به مطالعه توصیفی در خصوص آیات محکمت و متشابهات پرداخته است و تفاوت‌های این آیات را بیان کرده است. هم‌چنین، دیدگاه‌های مختلف در خصوص چرایی وجود آیات متشابهات بررسی می‌کند و به این نتیجه می‌رسد که همه آیات قرآن ذاتاً محکم‌اند و تشابهی ذاتی، نه ثبوتاً و نه اثباتاً، در کار

نیست. در ادامه مطالعات زبان‌شناختی قرآن، رضویان و عزیزی (۱۳۹۳) با تکیه بر رویکرد نقش‌گرای هلیدی به بررسی افزوده‌های حاشیه‌ای سوره‌های مائده و یوسف پرداخته‌اند. نتایج حاصل نشان داده است که میزان استفاده از افزوده‌ها در سوره مدنی مائده بیش از سوره مکی یوسف است. پربسامدترین افزوده‌ها در این سوره افزوده‌های سبب و موقعیت‌اند که در سوره مائده بیش‌تر دیده شده است. بسامد بالای افزوده‌های موقعیت حاکی از توجه ویژه خداوند به مخاطب کتاب و محدودیت‌های بشر است. هم‌چنین، نبی‌فر (۱۳۹۴) نیز به بررسی پنج سوره از سوره‌های جزء سی‌ام قرآن کریم بر مبنای نظریه نقش‌گرای هلیدی پرداخته است. در مقاله او، به بررسی پنج سوره از سوره‌های جزء بیست‌ونهم قرآن کریم از منظر فرانقش اندیشگانی دستور نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی پرداخته است تا میزان فرایندهای به‌کاررفته در این سوره‌ها تعیین و مشخص شوند. براساس نتایج به‌دست‌آمده در این سوره‌ها، فرایند اصلی مادی بیش‌ترین کاربرد را داشته است. به‌علاوه، عزیز خانی، سلیمان‌زاده نجفی و شاملی (۱۳۹۶) به تحلیل سوره انشراح بر مبنای دستور نقش‌گرای هلیدی پرداخته‌اند و پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها به این نتیجه می‌رسند که بسامد بالای استفاده از وجه اخباری و فرایند مادی با فضای سوره، که دلالت بر عمل و کنش دارد، هم‌خوان است.

این پژوهش به مطالعه فرایندهای فعلی به‌کاررفته در پنج سوره قرآن کریم، که با «قل» شروع می‌شوند و به «مقولات» قرآن مشهورند و عبارت‌اند از سوره‌های مبارکه «جن، کافرون، اخلاص، فلق، و ناس»، می‌پردازد تا به مفاهیم واقعی مطرح‌شده در این سوره‌ها بیش از پیش پی برده شود. از این‌رو، در ابتدا در آیات این سوره‌ها افعال استخراج شده و سپس با توجه به معانی نوع فرایند فعلی هر یک مشخص شده است. آن‌گاه بسامد فرایندهای به‌کاررفته در هر سوره مشخص شده و با توجه به آمار به‌دست‌آمده و فضای کلی حاکم بر سوره به تحلیل سوره پرداخته شده است.

در این پژوهش، سعی می‌شود تا با تحلیل افعال به‌کاررفته در آیات مقولات قرآن کریم پاسخی برای پرسش‌های ذیل به دست آید:

فرایندهای فعلی به‌کاررفته در سوره‌های قرآن کریم که با لفظ «قل» آغاز می‌شوند چیست؟

ارتباط بین نوع فرایند به‌کاررفته در این سوره‌ها و مفاهیم و فضای حاکم بر هر سوره چیست؟

۲. نظریه نقش‌گرای هلیدی

زبان‌شناسی نقش‌گرای یکی از رویکردهای نظری در زبان‌شناسی است که در مقابل زبان‌شناسی صورت‌گرای^۳ (formal linguistics) قرار می‌گیرد. دستور زبان نقش‌گرای نظام بنیاد مایکل هلیدی مشهورترین انگاره زبان‌شناسی نقش‌گراست. «در این نظریه زبان شبکه‌ای درهم‌تنیده از نظام‌هاست که در نتیجه گزینش‌هایی که در درون آن رخ می‌دهد در نهایت به شکل ساختار یعنی زنجیره‌ای از گفتار یا نوشتار متبلور می‌شود» (هلیدی و متیسن ۲۰۰۴: ۲۵).

هلیدی ساخت‌های زبانی را تنها از راه بافت‌های اجتماعی که زبان به آن مربوط است قابل بررسی می‌داند، لذا در نظریه خویش سه فرانش اجتماعی عمده را در نظر می‌گیرد که در هر ارتباطی اساس نظام دستوری زبان را تشکیل می‌دهد:

۱. نقش بازنمودی (ideational metafunction) یا بیان تجربه‌های درونی و بیرونی که با بررسی فرایندهای فعلی قابل‌دستیابی است؛
 ۲. نقش بینافردی (interpersonal metafunction) یا بیان احساسات و کاربرد صورت‌های زبانی مناسب در برخوردهای اجتماعی؛
 ۳. نقش متنی (textual metafunction) و جمله‌سازی که گوینده را قادر می‌سازد تا آنچه را می‌خواهد بگوید و به گونه‌ای منسجم و سازمان‌یافته در قالب بند آن را ارائه دهد (صالحی ۱۳۸۶: ۳۵)؛ چراکه وی بند را واحد تجزیه و تحلیل متن می‌داند و هریک از این فرانش‌ها را در سطح بند بررسی می‌کند.
- در این پژوهش، به بررسی مقولات قرآن کریم براساس فرانش بازنمودی نظریه نقش‌گرای هلیدی می‌پردازیم.

۳. فرانش بازنمودی (فرانش تجربی، فرانش اندیشگانی)

فرانش اندیشگانی هلیدی به همه عناصر دخیل در معنا توجه می‌کند و از این طریق و با بررسی‌های زبان‌شناختی قرآن شناخت بهتری از آن به دست می‌آید.

فرا نقش اندیشگانی زبان به تجربه سخن‌گویان از جهان بیرون و جهان درون زبان برمی‌گردد. این نقش درک ما را از واقعیت و در نتیجه تجربه ما را سامان‌بندی می‌کند، چگونگی نگرش ما را نسبت به جهان رقم می‌زند و از تجربه آدمی از جهان واقع سخن می‌گوید (هلیدی و متیسن ۲۰۰۴: ۵۲۹).

در این فرانقش، معنای محتوایی و تحت‌اللفظی مورد توجه قرار می‌گیرد که با تجربه‌های ما از جهان بیرون و درون یکی است و مشخص می‌کند که اهل زبان چگونه تجارب خود از جهان را تبدیل به مفاهیم می‌کنند. بر این اساس، بند از سه عنصر اصلی تشکیل شده است:

- فرایند (process): رخداد به‌وقوع پیوسته در زمان است و به‌صورت گروه فعلی ظاهر می‌شود و در یکی از شش گروه فرایندهای فعلی قرار می‌گیرد؛
- شرکت‌کنندگان در فرایند (participants): به‌صورت گروه اسمی عینیت می‌یابد؛
- عناصر حاشیه‌ای (circumstantial elements): به‌صورت گروه قیدی یا حرف اضافه در ارتباط با فرایند ظاهر می‌شوند؛

«فرایندها به‌صورت ۲ گروه اصلی و فرعی و در مجموع ۶ فرایند تقسیم می‌گردند که عبارت‌اند از فرایندهای اصلی: مادی، ذهنی، و رابطه‌ای و فرایندهای فرعی: رفتاری، وجودی، و کلامی» (هلیدی و متیسن ۲۰۰۴: ۱۷۹).

۱. فرایند مادی (material process): در این نوع فرایند کسی یا چیزی کاری انجام می‌دهد مانند ساختن و یا اتفاقی رخ می‌دهد مانند سوختن و عنصر دیگری که در این فرایند نقش دارد و متأثر از عمل انجام گرفته است، «هدف» نام دارد (همان: ۱۷۹)؛

۲. فرایند ذهنی (mental process): فرایندی است که بیان‌گر احساسات، اندیشه‌ها، و ادراک افراد مانند دوست داشتن است و در این گونه فرایندها دو گونه وابسته به نام «حس‌گر» و «پدیده» وجود دارد (همان: ۱۹۷)؛

۳. فرایند رابطه‌ای (relational process): فرایندی است که بر چگونگی بودن چیزی یا کسی دلالت دارد؛ مانند افعال بودن، شدن. در این فرایند بین دو مفهوم رابطه برقرار می‌شود و مسئله اصلی بیان وضعیت و مالکیت چیزی است (همان: ۲۱۱)؛

۴. فرایند رفتاری (behavioral process): این نوع فرایند به رفتارهای روانی، زیستی، و فیزیولوژیکی انسان، مانند خندیدن، اشاره دارد. در این گونه فرایند، یک وابسته به اسم «رفتارگر» وجود دارد که رفتار می‌کند و طبیعتاً موجود باهوشی است (همان: ۱۲۵)؛

۵. فرایند کلامی (verbal process): در این نوع فرایند، عنصر فعلی از نوع «گفتن» است (همان: ۲۵۲)؛

۶. فرایند وجودی (existential process): فرایندی است که از موجودیت و هستی پدیده‌ای و یا عدم آن سخن می‌گوید؛ مانند وجود داشتن (همان: ۲۵۷)؛

۷. فرایندها در کارکرد تجربی زبان نقش اصلی را برعهده دارند و تعداد و نوع وابسته‌ها در ارتباط با آن‌ها تعیین می‌شود. لذا، در این مطالعه تمرکز اصلی بر مقوله فرایندهای فعلی به‌کاررفته در آیات است.

۴. تحلیل سوره‌ها

۱.۴ کلیات سوره جن

این سوره هفتاد و دومین سوره قرآن کریم است که مکی است و ۲۸ آیه دارد. براساس تفسیر المیزان این سوره به چند تن از جنیان اشاره دارد که پس از شنیدن صوت قرآن به آن ایمان آوردند و به اصول معارف دین اقرار کردند. این سوره هم‌چنین به وحدانیت پروردگار در ربوبیت و معاد اشاره دارد. در بخش آخر آن، به مسئله علم غیب می‌پردازد که کسی از آن اطلاعی ندارد، به‌جز آن‌چه مورد خواست و اراده پروردگار است.

۱.۱.۴ فرانش اندیشگانی سوره

جدول ۱. فرانش اندیشگانی سوره جن

نوع فرایند	معادل فارسی	فعل	بند	آیه
ذهنی رفتاری رفتاری	وحی کرد گوش فراداد شنیدیم	اوحی استمع سمعنا	قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِّنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا	۱
ذهنی ذهنی ذهنی	هدایت می‌کند ایمان آوردیم شریک نمی‌سازیم	یهدی امنا لن نشرك	يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَآمَنَّا بِهِ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا	۲
مادی	نگرفت	ماتخذ	وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا	۳
رابطه‌ای کلامی	بود می‌گفت	كان يقول	وَأَنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَفِيهُنَا عَلَى اللَّهِ شَطَطًا	۴
ذهنی کلامی	پنداشتیم نمی‌گویند	ظننا لن نقول	وَأَنَّا ظَنَنَّا أَنْ لَنْ نَقُولَ الْإِنسُ وَالْجِنُّ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا	۵
رابطه‌ای مادی مادی	بود پناه می‌برند می‌افزاید	كان يعوذون فزادوهم	وَأَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِّنَ الْإِنسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِّنَ الْجِنِّ فَزَادُوهُمْ رَهَقًا	۶

۷	وَأَنَّهُمْ ظَنُّوا كَمَا ظَنَنْتُمْ أَن لَّنُ يْبَعَثَ اللَّهُ أَحَدًا	ظنوا ظننتم لن یبعث	پنداشته‌اید گمان بردند مبعوث نمی‌کند	ذهنی ذهنی مادی
۸	وَأَنَا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاَهَا مُلْتًا حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهَبًا	لمسنا فوجدناها ملتت	بررسی کردیم یافتیم پر شده	مادی مادی مادی
۹	وَأَنَا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا	کنا نقعد یستمع یجد	می‌نشستیم به‌گوش باشد می‌یابد	مادی رفتاری مادی
۱۰	وَأَنَا لَا نَدْرِي أَشْرٌ أُرِيدُ بِمَنْ فِي الْأَرْضِ أَمْ أَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا	لا ندری ارید اراد	نمی‌دانیم اراده شده است خواسته شده است	ذهنی ذهنی ذهنی
۱۱	وَأَنَا مِنَّا الصَّالِحُونَ وَمِنَّا دُونَ ذَلِكَ كُنَّا طَرَائِقَ قَدَدًا	کنا	بودیم	رابطه‌ای
۱۲	وَأَنَا ظَنْنَا أَن لَّنُ نُعْجِزَ اللَّهَ فِي الْأَرْضِ وَلَنُ نُعْجِزَهُ هَرَبًا	ظننا لن نعجز لن نعجزه	اعتقاد داریم نمی‌توانیم عاجز کنیم نمی‌توانیم عاجزش کنیم	ذهنی مادی مادی
۱۳	وَأَنَا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدَىٰ آمَنَّا بِهِ فَمَنْ يُؤْمِنُ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا	سمعنا امنا یومن لا یخاف	شنیدیم ایمان آوردیم ایمان آورد نمی‌ترسد	رفتاری ذهنی ذهنی ذهنی
۱۴	وَأَنَا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ فَمَنْ أَسْلَمَ فَأُولَئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا	اسلم تحروا	تسلیم شد برگرداند (درصد) برآمدند	مادی ذهنی
۱۵	وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا	فکانوا	خواهند بود	رابطه‌ای
۱۶	وَأَن لَّوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِينَهُمْ مَاءً غَدَقًا	استقاموا لاستقینا	استقامت کنند می‌نوشانندیم	مادی مادی
۱۷	لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَمَنْ يُعْرِضْ عَن ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا	لنفتنهم يعرض يسلكه	بیازماییم اعراض کند (روی بگرداند) داخل می‌کند (می‌کشاند او را)	ذهنی رفتاری مادی
۱۸	وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا	لا تدعوا	نخوانید	کلامی

مادی کلامی رابطه‌ای رابطه‌ای	برخاست بخواند نزدیک بودند بودند	قام یدعوه کادوا یکونون	وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لَيْدًا	۱۹
کلامی کلامی ذهنی رابطه‌ای	بگو می‌خوانم شریک قرار نمی‌دهم صاحب‌اختیار نیستم	قل ادعوا لا اشرک لا املک	قُلْ إِنَّمَا أَدْعُو رَبِّي وَلَا أُشْرِكُ بِهِ أَحَدًا	۲۰
کلامی رابطه‌ای	بگو صاحب‌اختیار نیستم	قل لا املک	قُلْ إِنِّي لَا أَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا	۲۱
کلامی مادی مادی	بگو پناه نمی‌دهد نخواهم یافت	قل لن یجیرنی لن اجد	قُلْ إِنِّي لَنْ يُجِيرَنِي مِنَ اللَّهِ أَحَدٌ وَلَنْ أَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا	۲۲
رفتاری	سریپچی کند	یعص	إِلَّا بَلَاغًا مِنَ اللَّهِ وَرِسَالَاتِهِ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا	۲۳
ذهنی کلامی ذهنی	می‌بیند وعده داده می‌شوند به‌زودی خواهند دانست	راوا یوعدون فسیعلمون	حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ فَيَسْئَلُونَ مَنْ أُضْعِفُ نَاصِرًا وَأَقَلُّ عَدَدًا	۲۴
کلامی ذهنی کلامی مادی	بگو نمی‌دانم وعده داده می‌شوید قرار می‌دهد	قل ادری توعدون یجعل	قُلْ إِن أَدْرِي أَقْرَبُ مَا تُوَعَدُونَ أَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبِّي أَمَدًا	۲۵
ذهنی	آگاه نمی‌سازد	لا یظهر	عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَىٰ غَيْبِهِ أَحَدًا	۲۶
ذهنی مادی	راضی شد می‌گمارد	ارتضی یسلک	إِلَّا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا	۲۷
ذهنی کلامی ذهنی مادی	تا معلوم دارد ابلاغ کردند احاطه دارد برشمرد	لیعلم ابلغوا احاط احصى	لَيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رَسُولَاتِ رَبِّهِمْ وَأَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ وَأَحْصَىٰ كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا	۲۸

جدول ۲. فراوانی فرایندهای به کاررفته در سوره جن

انواع فرایندها	مادی	ذهنی	رابطه‌ای	رفتاری	کلامی	وجودی	جمع کل
فراوانی مطلق	۲۱	۲۴	۸	۶	۱۲	۰	۷۱
فراوانی نسبی	۲۹.۵۷	۳۳.۸	۱۱.۲۶	۸.۴۵	۱۶.۹	۰	۱۰۰

نمودار ۱. بسامد فرایندها در بندهای سوره جن

طبق جدول ۱ و ۲ و نمودار ۱، در این سوره، با توجه به ماهیت و موضوع آن و اشاره به مسئله جن و غیرمادی بودن این پدیده بیش‌ترین نوع فرایند به کاررفته ذهنی است و از این ره‌گذر بشر به تفکر بیش‌تر و غور در آیات الهی واداشته می‌شود. براساس تفسیر نمونه این سوره درباره خلق ناپیدایی به نام جن سخن می‌گوید و سخن از ایمان آن‌ها به پیامبر و خضوع در برابر قرآن مجید و ایمان و اعتقاد آن‌ها به معاد و مسائلی از این قبیل است و بر این اساس، بسیاری از عقاید خرافی در زمینه جن اصلاح می‌شود و بر آن‌ها خط بطلان کشیده می‌شود. همچنین، موضوعیت این سوره در خصوص مسئله غیب است که هیچ‌کس جز خداوند از آن اطلاعی ندارد. لذا، فرایند ذهنی در رتبه نخست قرار دارد. فرایند مادی در رتبه دوم فرایندها و با اختلاف نه‌چندان زیاد از فرایند ذهنی قرار گرفته است تا هرچند موضوع کم‌تر ملموس جن در این سوره مورد بحث است، هم‌چنان کاربرد بالای فرایندهای مادی راه را در درک موضوعات این آیات هموار کند.

در این سوره، پس از فرایندهای ذهنی و مادی، فرایندهای کلامی رتبه سوم این فراوانی‌ها را در بر می‌گیرد و بدین ترتیب، از طریق کلام آموزه‌های دینی به بشر منتقل می‌شود.

۲.۴ کلیات سوره کافرون

این سوره در جزء سی‌ام و دارای شش آیه است. طبق تفسیر المیزان در این سوره خداوند به رسولش فرمان می‌دهد به این‌که برائت خود را از کیش مشرکان علنی اظهار دارد و خبر دهد که آن‌ها پذیرای دین وی نیستند. پس، نه دین او مورد استفاده ایشان قرار می‌گیرد و نه دین آن‌ها او را مجذوب می‌کند و بنابراین، کفار باید تا ابد از سازش‌کاری مأیوس باشند. هم‌چنین، بخش‌هایی از این سوره به‌صورت تکراری آمده است که تأکید را نشان می‌دهد.

۱.۲.۴ فرانش اندیشگانی سوره

جدول ۳. فرانش اندیشگانی سوره کافرون

بند	فعل	معادل فارسی	نوع فرایند
قل یا ایها الکافرون	قل	بگو	کلامی
لااعبدون	لااعبدون	نمی‌پرستم می‌پرستید	مادی مادی
ولااتمم عابدون ما اعبد	اعبد	می‌پرستم	مادی
ولاانا عابد ما عبدتم	عبدتم	می‌پرستید	مادی
ولااتمم عابدون ما اعبد	اعبد	می‌پرستم	مادی
لکم دینکم ولی دین	-	-	

جدول ۴. فراوانی فرایندهای به‌کاررفته در سوره کافرون

انواع فرایندها	مادی	ذهنی	رابطه‌ای	رفتاری	کلامی	وجودی	جمع کل
فراوانی مطلق	۵	۰	۰	۰	۱	۰	۶
فراوانی نسبی	۸۳/۳۳	۰	۰	۰	۱۶/۶۶	۰	۱۰۰

در سوره کافرون بالاترین بسامد مربوط به فرایند مادی است که باتوجه به فضای حاکم بر این سوره و ارتباط فرایندهای مادی با تجربیات انسان از جهان مادی، استفاده بالا از این فرایند به درک بهتر مخاطب از کلام حق کمک می‌کند. دومین فرایند پربسامد کلامی است که باتوجه به ویژگی این سوره مبنی بر آغاز با کلمه «قل»، فرایند کلامی بسامد بسیار بالایی دارد.

۳.۴ کلیات سوره توحید

این سوره از سوره‌های جزء سی‌ام قرآن کریم و دارای چهار آیه است.

این سوره خدای تعالی را به احدیت ذات و بازگشت ما به سوی الله و نیز به این که احدی نه در ذات و نه در صفات و نه در افعال شریک او نیست می‌ستاید و این توحید قرآنی توحیدی است که مختص به خود قرآن کریم است و تمامی معارف (اصولی و فروعی و اخلاقی) اسلام بر این اساس پی‌ریزی شده است. روایات وارده از طرق شیعه و سنی در فضیلت این سوره بسیار زیاد است، حتی از هر دو طریق رسیده که این سوره معادل با یک ثلث قرآن است (طباطبایی ۱۳۷۴: ج ۲۰، ۶۷۰).

«این سوره هم می‌تواند در مکه نازل شده باشد و هم در مدینه، و آنچه از بعضی از روایات وارده در سبب نزول آن ظاهر است این است که در مکه نازل شده است» (همان: ۶۷۱). هم‌چنین، درخصوص شأن نزول این سوره آمده است که «یهودیان از پیامبر پرسیدند: مشخصات و حسب و نسب پروردگارت را برای ما بیان کن. آن جناب تا ۳ روز پاسخ نداد تا آن که سوره 'قل هو الله احد' نازل شد» (همان: ۶۷۵).

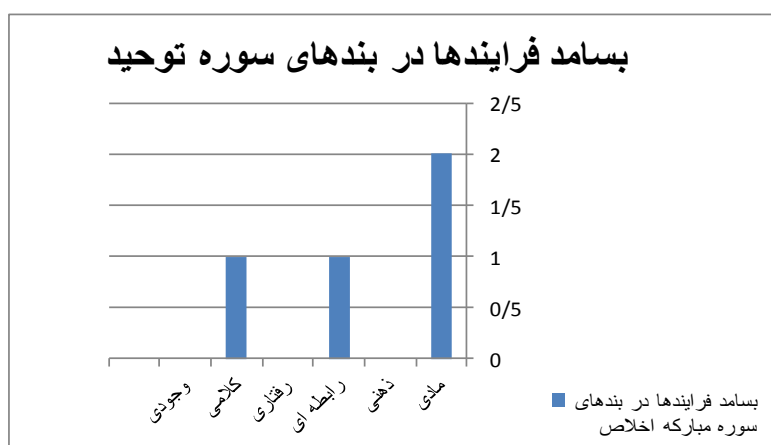
۱.۳.۴ فرانقش اندیشگانی سوره

جدول ۵. فرانقش اندیشگانی سوره توحید

بند	فعل	معادل فارسی	نوع فرایند
قل هو الله احد	قل	بگو	کلامی
الله الصمد	-	-	-
لم یلد و لم یولد	لم یلد لم یولد	نزاده، زاده نشده است،	مادی مادی
ولم یکن له کفوا احد	لم یکن	نیست	رابطه‌ای

جدول ۶. فراوانی فرایندهای به‌کاررفته در سوره توحید

انواع فرایندها	مادی	ذهنی	رابطه‌ای	رفتاری	کلامی	وجودی	جمع کل
فراوانی مطلق	۲	۰	۱	۰	۱	۰	۴
فراوانی نسبی	۵۰	۰	۲۵	۰	۲۵	۰	۱۰۰

نمودار ۲. بسامد فرایندها در بندهای سوره توحید

طبق جدول‌های ۵ و ۶ و نمودار ۲، بیش‌ترین فرایند به‌کاررفته در این سوره مربوط به فرایند مادی است و از آن‌جاکه فرایندهای مادی تجربیات ما از جهان بیرون را در بر می‌گیرند و انجام اعمال مادی و فیزیکی را نشان می‌دهد، مخاطب به درک مؤثری از آیات این سوره دست می‌یابد.

دومین فرایند پربسامد فرایند کلامی است که با توجه به ویژگی این سوره مبنی بر آغاز آن‌ها با کلمه «قل» و در جهت انتقال پیام از طریق زبان کاملاً منطقی می‌نماید. هم‌چنین، به نظام‌مندبودن این کتاب آسمانی پی برده می‌شود که از آن‌جاکه این سوره با کلمه «قل» آغاز می‌شود و در تأیید همین مفاهیم فرایند کلامی بسامد بسیار بالایی دارد.

۴.۴ کلیات سوره مبارکه فلق

در این سوره، طبق تفسیر المیزان خداوند به رسول خود فرمان می‌دهد که از هر شری به او پناه برد، به‌طوری‌که از روایات برمی‌آید، در مدینه نازل شده است. هم‌چنین، طبق تفسیر بهرام‌پور در این سوره تأکید بر سلامت تن انسان و زندگی اوست. هم‌چنین، انسان در برابر

زیان‌هایی که در این سوره ذکر شده‌اند مسوول نیست، چون آن‌ها عوامل خارجی و بیرون از اراده انسان است، ولی انسان در برابر هجوم افکار باطل و القای افکار زشت و انگیزه‌های گناه مسئول است.

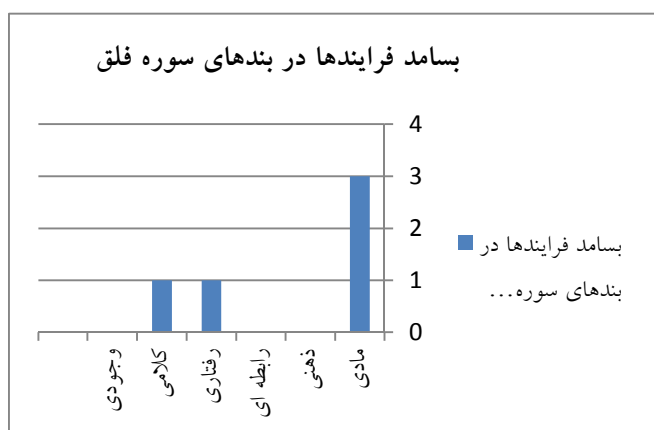
۱.۴.۴ فرانقش اندیشگانی سوره

جدول ۷. فرانقش اندیشگانی سوره فلق

بند	فعل	معادل فارسی	نوع فرایند
قل اعوذ برب الفلق	قل اعوذ	بگو پناه می‌برم	کلامی مادی
من شر ما خلق	خلق	بیافریده است	مادی
و من شر غاسق اذا وقب	وقب	درآید	مادی
ومن شر النفاثات فی العقد	-	-	-
ومن شر حاسد اذا حسد	حسد	حسد می‌ورزد	رفتاری

جدول ۸. فراوانی فرایندهای به‌کاررفته در سوره فلق

انواع فرایندها	مادی	ذهنی	رابطه‌ای	رفتاری	کلامی	وجودی	جمع کل
فراوانی مطلق	۳	۰	۰	۱	۱	۰	۵
فراوانی نسبی	۶۰	۰	۰	۲۰	۲۰	۰	۱۰۰

نمودار ۳. بسامد فرایندها در بندهای سوره فلق

در سوره فلق، بالاترین بسامد مربوط به فرایند مادی است که برای مخاطب ملموس و قابل درک است و دومین فرایند پربسامد فرایند کلامی است که باتوجه به ویژگی این سوره مبنی بر آغاز با کلمه «قل» و در جهت انتقال پیام از طریق زبان کاملاً منطقی است.

۵.۴ کلیات سوره مبارکه ناس

خداوند در سوره ناس به رسول خود دستور می‌دهد که از شر وسواس خناس و سوسه‌گر نهانی به خدا پناه ببرد. محتوای این سوره شبیه سوره فلق است. هر دو درباره پناه‌بردن به خدا از شر و آفت‌ها سخن می‌گویند، با این تفاوت که در سوره فلق انواع مختلف شرور مطرح شده است، ولی در این سوره فقط بر روی شر و سوسه‌گران ناپیدا (وسواس خناس) تکیه شده است. طبق تفسیر المیزان، در این سوره خداوند به رسول خود فرمان می‌دهد که این‌که از شر وسواس خناس به خدا پناه برد و طبق روایات این سوره در مدینه نازل شده است. هم‌چنین، طبق تفسیر بهرام‌پور در این سوره تأکید بر سلامت دین و ایمان از وسوسه‌های درونی و بیرونی است.

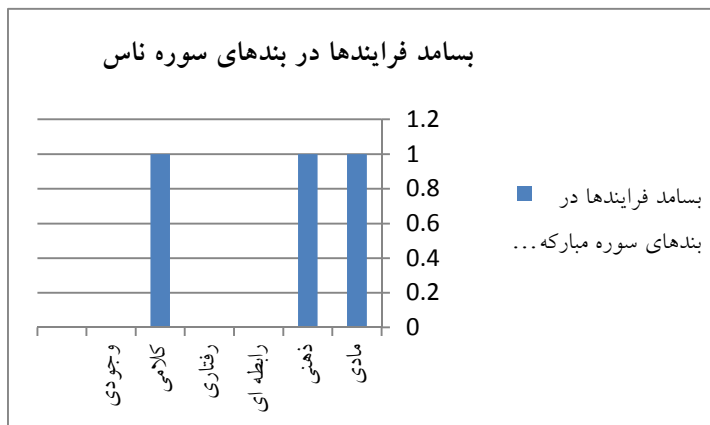
۱.۵.۴ فرانش اندیشگانی سوره

جدول ۹. فرانش اندیشگانی سوره ناس

بند	فعل	معادل فارسی	نوع فرایند
قل اعوذ برب الناس	قل اعوذ	بگو پناه می‌برم	کلامی مادی
ملك الناس	-	-	-
اله الناس	-	-	-
من شر الوسواس الخناس	-	-	-
الذی یوسوس فی صدور الناس	یوسوس	وسوسه می‌کند	ذهنی
من الجنه و الناس	-	-	-

جدول ۱۰. فراوانی فرایندهای به کار رفته در سوره ناس

انواع فرایندها	مادی	ذهنی	رابطه‌ای	رفتاری	کلامی	وجودی	جمع کل
فراوانی مطلق	۱	۱	۰	۰	۱	۰	۳
فراوانی نسبی	۳۳/۳۳	۳۳/۳۳	۰	۰	۳۳/۳۳	۰	۱۰۰

نمودار ۳. بسامد فرایندها در بندهای سوره ناس

برطبق سوره مبارکه ناس، انسان همیشه در معرضِ وسوسه‌های شیطانی قرار دارد و هرچه مقام وی افزون گردد، در معرض این دام‌ها بیش‌تر قرار می‌گیرد. در این سوره، دستور الاهی بر پناه‌بردن به خداوند متعال از دام این وسوسه‌هاست. لذا، در هماهنگی با این موضوعات فرایند مادی از نظر فراوانی هم‌ردیف با دو فرایند ذهنی و کلامی قرار گرفته است.

۵. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، فرایندهای فعلی آیات پنج سوره از قرآن کریم که با کلمه «قل» آغاز می‌شوند و «مقولات» قرآن نام دارند، براساس فرانقش اندیشگانی دستور نقش‌گرای هلیدی مورد مطالعه قرار گرفت و نتایج ذیل حاصل شد:

۱. در سوره‌های کافرون، اخلاص، فلق بالاترین بسامد مربوط به فرایند مادی است که باتوجه به فضای حاکم بر این سوره‌ها و فضای حاکم بر جامعه آن دوره، که اغلب افراد سطح سواد و علم بالایی نداشته‌اند، استفاده بالا از این فرایند با افزایش گذرایی متن، به درک بهتر مخاطب از کلام حق کمک می‌کند، زیرا فرایندهای مادی به تجربیات ما از جهان بیرون ربط دارد و انجام اعمال مادی و فیزیکی را نشان می‌دهد و برای انسان ملموس و قابل تجربه است؛

۲. در سه سوره مذکور، دومین فرایند پرسامد فرایند کلامی است که باتوجه به ویژگی این سوره‌ها مبنی بر آغاز آن‌ها با کلمه «قل» و در جهت انتقال پیام از طریق زبان کاملاً منطقی می‌نماید. همچنین، به نظام‌مند بودن این کتاب آسمانی پی برده می‌شود؛

۳. براساس مضامین سوره ناس، انسان همیشه در معرض وسوسه‌های شیطانی قرار دارد و با افزون‌گشتن مقام، بیش‌تر در معرض دام‌های شیطانی است. در این سوره، دستور الهی بر پناه‌بردن به خداوند متعال از دام این وسوسه‌هاست. لذا، در هماهنگی با این موضوعات فرایند مادی از نظر فراوانی هم‌ردیف با دو فرایند ذهنی و کلامی قرار گرفته است؛

۴. در سوره جن باتوجه به ماهیت و موضوع سوره و اشاره به مسئله جن و غیرمادی بودن آن بیش‌ترین نوع فرایند به‌کاررفته ذهنی است، زیرا این سوره به مسئله علم غیب می‌پردازد که کسی از آن اطلاعی ندارد، به‌جز آنچه مورد خواست و اراده پروردگار است. لذا، از این ره‌گذر بشر به تفکر و غور در آیات الهی سوق داده می‌شود. فرایند مادی در رتبه دوم فرایندها و با اختلاف نه‌چندان زیاد از فرایند ذهنی قرار گرفته است تا هرچند موضوع کم‌تر ملموس جن در این سوره مطرح شده، اما کاربرد بالای فرایندهای مادی راه را در درک موضوعات ذهنی این آیات آسان کند. همچنین، وجود فرایند مادی در رتبه دوم پس از فرایند ذهنی باتوجه به موضوع خاص این سوره انسجام موجود در این گروه سوره‌ها را نشان می‌دهد و دلیل محکمی است مبنی بر این‌که انتخاب فرایندها در هر آیه و بند نه‌تنها تصادفی نیست، بلکه انتخابی به موازات موضوع هر سوره و بسیار جهت‌مند است. به‌گونه‌ای که انتخاب درست و به‌جای فرایندها مسیر درک بهتر مفاهیم را برای انسان هموار می‌کند؛

۵. در سوره جن پس از فرایندهای ذهنی و مادی فرایندهای کلامی در رتبه سوم قرار دارد و این ویژگی در هر ۵ سوره که با «قل» شروع می‌شوند، به‌چشم می‌خورد تا از طریق کلام آموزه‌های دینی به بشر منتقل شود و هماهنگی و یک‌پارچگی در رتبه‌بندی فرایندها پس از فرایند مادی کاملاً رعایت شده و این ترتیب انسجام کلام الهی به اثبات رسد؛

۶. کاربردی از فرایندهای وجودی در این سوره‌ها به‌چشم نمی‌خورد و این دلیل محکمی مبنی بر شفافیت و وضوح موضوعات سوره‌ها و فراهم آمدن زمینه درک و فهم کامل‌تر برای بشر است؛

۷. رتبه‌بندی فرایندهای به‌کاررفته در این سوره‌ها کاملاً متناسب با موضوعات مطرح‌شده در هر سوره و تأییدکننده انسجام دستوری و واژگانی در متن است؛

۸. متذکر می‌شود که انتخاب نوع دقیق فرایندهای فعلی در برخی آیات به دلیل نزدیکی و وجود مرز مشترک بین فرایندها دشوار می‌نمود که ما در این پژوهش جنبه معنایی افعال را ملاک تشخیص قرار دادیم.

پی‌نوشت‌ها

۱. مایکل الکساندر کرکوود هیلیدی بنیان‌گذار شاخه نقش‌گرایی در زبان‌شناسی، موسوم به «زبان‌شناسی سیستمس - نقش‌گرا» و هم‌چنین، حوزه گسترده‌تر نشانه‌شناسی اجتماعی است. هیلیدی در انگلیس پرورش یافت و در همان‌جا نیز به تحصیل پرداخت. مدرک کارشناسی خود را با درجه عالی در رشته زبان و ادبیات چینی از دانشگاه لندن و دکتری‌اش را نیز در زبان‌شناسی چینی از دانشگاه کمبریج اخذ کرد. در سال ۱۹۶۵، استاد زبان‌شناسی دانشگاه لندن شد، اما در سال ۱۹۷۶ به استرالیا نقل مکان کرد و استاد بنیان‌گذار زبان‌شناسی در دانشگاه سیدنی شد. وی در استرالیا ماند و پس از بازنشستگی‌اش در ۱۹۸۷ در مقام استاد بازنشسته دانشگاه سیدنی و دانشگاه مک کواری در سیدنی فعالیت می‌نمود» (نوروگوا ۱۳۹۴: ۳۶).

۲. زبان‌شناسی نقش‌گرا یا زبان‌شناسی کارکردگرا یکی از رویکردهای نظری در زبان‌شناسی است که درمقابل زبان‌شناسی صورت‌گرا قرار می‌گیرد. در این رویکرد، بر نقش‌های اجتماعی و بافتی زبان تأکید می‌شود. مشهورترین انگاره این نوع دستور را می‌توان دستور زبان نقش‌گرای نظام بنیاد مایکل هیلیدی دانست.

هرچند روش‌های نقش‌گرایی در بررسی زبان کم‌وبیش با یکدیگر متفاوت است، با این حال همه برپایه این اصل مشترک گسترش یافته‌اند که زبان ابزار ارتباط اجتماعی است و از همین رو، محصول نقش‌های نشانه‌ای به هم وابسته آن یعنی بیان احساس یا عاطفی، اجتماعی، برانگیزندگی و توصیف‌گری می‌باشد (مشکوه‌الدینی ۱۳۸۶: ۹۶).

زبان‌شناسی صورت‌گرا رویکردی در مطالعه زبان است که عناصر زبان را صرف‌نظر از بافت زبانی یا اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌دهد و درمقابل زبان‌شناسی نقش‌گرا قرار می‌گیرد. دستور زایشی چامسکی و پیروانش و هم‌چنین انشعابات آن هم‌چون معنی‌شناسی زایشی و غیره از یک سو دستورهای صورت‌گرای ساخت گروهی / سازه‌ای را تشکیل می‌دهند و دستوری چون دستور واژه از هادسون دستور صورت‌گرای وابستگی است (دبیرمقدم ۱۳۸۳: ۴۴).

کتابنامه

قرآن کریم.

آقاگل زاده، فردوس (۱۳۸۴)، «کاربرد آموزه‌های زبان‌شناسی نقش‌گرا در تجزیه و تحلیل متون ادبی»،
مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، س ۳۸، ش ۱.

بهرام‌پور، ابوالفضل (۱۳۹۱)، تفسیر یک جلدی مبین، چاپ سوم، قم: آوای قرآن.
شاگرد، کمال مصطفی (۱۳۸۵)، ترجمه خلاصه تفسیر المیزان (علامه طباطبایی)، ترجمه فاطمه مشایخ،
انتشارات اسلام.

صالحی، فاطمه (۱۳۸۶)، «علم معانی و دستور نقش‌گرای هلیدی»، کتاب ماه ادبیات، ش ۸، پیاپی ۱۲۲.
طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: منشورات جماعة المدرسين فی
الحوزة العلمية.

مشکوه‌الدینی، مهدی (۱۳۸۸)، سیر زبان‌شناسی، چاپ پنجم، مشهد: دانشگاه فردوسی.
مکارم شیرازی، ناصر و گروه مؤلفان (۱۳۹۴ ق)، تفسیر نمونه، قم: نشر دار الکتب الاسلامیه.
ملکیان، روح‌الله (۱۳۹۲)، «نگاهی نو به آیات محکمت و متشابهات»، فصل‌نامه پژوهش‌های قرآنی،
س ۱۹، ش ۱.

مهاجر، مهران و محمد نبوی (۱۳۷۶)، «از زبان تا شعر: درآمدی بر زبان‌شناسی سازگانی نقش‌گرا و
کاربرد آن در خوانش شعر»، در: مجموعه مقالات سومین کنفرانس زبان‌شناسی، تهران: دانشگاه
علامه طباطبایی و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نورگوا، نینا (۱۳۹۴)، فرهنگ سبک‌شناسی، ترجمه احمد رضایی جمکرانی، چاپ اول، تهران: مروارید.

Halliday, Michael (1994), *An Introduction to Functional Grammar*, London: Arnold

Halliday, Michael and Christian Matthiessen (2004), *Introduction to Functional Grammar*, 3rd
Edition, Hodder Arnold Pub.

Halliday, Michael and Hassan (1976), *Cohesion in English*, London: Longman.

Thompson, Geoff (2013), *Introducing Functional Grammar*, Routledge: Taylor and Francis.